

Van Molenrijk tot Zaanwand

postersessie Jur Kingma VNODIA 2011

De Zaanstreek is een van de oudste industriestreken in Europa. Vanaf de zeventiende eeuw ontwikkelde zich een windmolennijverheid op voor die tijd ongekeerde schaal. In 1730 waren er 650 windmolens werkzaam. De windmolennijverheid ontwikkelde zich naast andere vormen van plattelandsnijverheid zoals de stijfseibereiding en de scheepsbesluitbakkerij.

Zaandam was aan het einde van de 17de eeuw het grootste scheepsbouwdistrict van Europa. De Franse tijd was een periode waarin de geleidelijke economische neergang van de streek in een stroomversnelling kwam. Stoomaandrijving werd pas een eeuw na de patenten van James Watt een optie in de Zaanse nijverheid. De windmolen bleef tot het einde van de 19de eeuw een economische factor in de Zaanstreek. De komst van de vrijhandel en het ontstaan van nieuwe handelsstromen door de komst van het stoomschip en het open leggen van nieuwe gebieden zoals de prairies en pampa's door stoomtreinen gaf de streek nieuwe mogelijkheden.

Rijst uit Birma verving het gerst als grondstof voor voedingsmiddelen. Oliezaden uit Argentinië en Azië vervingen het lijnzaad uit Europa en het ongezaagde hout kwam zelfs uit de Witte Zee of Canada. De windmolen werd aan het begin van de 20^e eeuw langzamerhand een randverschijnsel in de economie van de streek. De grote kooplieden stopten hun windmolens af. Ze werden gesloopt of soms verkocht voor hergebruik als dorpskorenmolens in het zuiden van Nederland. Een aantal kwam in handen van z.g.n. pettenbazen die ze met veel moeite exploiteerden in de loonmalerij. Ze vormden zo de buffercapaciteit voor de grote kooplieden. Rond 1925 was ook die rol grotendeels uitgespeeld. Toen kwam er een maatschappelijke beweging tot behoud van windmolens opgang. Dit leidde tot het oprichten van de Vereniging de Zaanse Molen. Zij probeerden de laatste actieve molenaars te ondersteunen. Het molenmuseum werd gesticht en in 1939 werd de eerste industriemolen aangekocht en gerestaureerd.

De streekromans van Cor Bruyn, die in en rond de tweede wereldoorlog verschenen, romantiseerden het werk op de windmolen. Traditioneel was een groot deel van de Zaanse huizen gebouwd van hout. Ook dit ging snel veranderen. Er werden andere eisen gesteld aan de volkshuisvesting zodat veel Zaanse huizen als krotten werden afgebroken. Anderen stonden in de weg bij stads- en dorpsuitbreiding. Na de tweede wereldoorlog verwierf de jonge Zaanse architect Jaap Schipper een Nederlandse Prix de Rome voor zijn plan om een reservaat voor Zaanse houtbouw te stichten. Dit werd later gerealiseerd als het woonwijkje de Zaanse Schans het werd een niet gepland openlucht museum; een van de grote toeristische trekkers in Noord-Holland.

In het geromantiseerd beeld van het Zaanse verleden was geen plaats voor stoomfabrieken. Het was wel niet zo erg als met de Dark Satanic Mills in Engeland, maar bijna geen Zaanse liet een traan als er een fabriek werd gesloopt. In het midden van de jaren zeventig was er een structuurverandering in de Zaanse industrie. Bedrijven werden onderdeel van multinationals, hoge looneisen leidden tot verlies van concurrentiekracht en het transport verschoof van de Zaan naar de weg. Dit leidde tot veel bedrijfssluitingen. In 1978 was de eerste geslaagde bedrijfsbezetting voor behoud van werkgelegenheid. Het beleid van gemeentebesturen was vooral gericht op woningbouw en vrijgekomen bedrijfsterreinen konden daarvoor goed worden gebruikt.

In 1972 was in het gemeentemuseum in Amsterdam een tentoonstelling "Ontworpen in de 19de eeuw". Dat was de Nederlandse bijdrage aan de tentoonstelling die "Verborgene Vernuft" die in 1971 in Munchen was georganiseerd. Daar kwam voor het eerste het begrip kathedralen van de stoom voor de 19de eeuwse spoorwegstations aan de orde. Het was het begin van een herwaardering van de 19de eeuw. De snelle structuurverandering van de Zaanse industrie bracht gelijkgestemden bijeen die zochten naar wegen om Zaanse industriële gebouwen te behouden. De sluiting van de grote papierfabriek van Van Gelder Zonen in Wormer bracht een en ander in een stroomversnelling.

Er was bij de bestaande erfgoedverenigingen geen belangstelling voor dit industriële erfgoed. Daarom werd in 1981 de Vereniging tot behoud van monumenten van bedrijf en techniek in de Zaanstreek opgericht. De eerste jaren stond vooral in het teken van verwerving van kennis. Maar ook in het zoeken naar draagvlak onder de bevolking. Het was moeilijk om tot een waardenstelling van het industriële erfgoed te komen. Vooral omdat in de architectuurgeschiedenis in die tijd eigenlijk alleen aandacht werd besteed aan de iconen van het Nieuwe Bouwen zoals de Van Nelle fabriek. Echter in de loop der jaren hebben wij ontdekt hoe vernieuwd de Zaanse fabrieksbouw was.

Van belang voor het behoud van het Zaanse industrieel erfgoed was dat architect Jaap Schipper, de bedenker van de Zaanse Schans, zich volledig achter de doelstellingen van het behoud van het industriële erfgoed stelde. Hij heeft veel onderzoek gedaan naar de vernieuwende constructies van de Zaanse fabrieken. De gemeentebesturen hadden betrekkelijk weinig mogelijkheden om een beleid op het terrein van het industrieel erfgoed te voeren. Er waar ze mogelijkheden hadden, lieten ze die vaak liggen. In Zaandam werd een hele fabriekswand opgeofferd aan sociale woningbouw, ontworpen door spraakmakende buitenlandse architecten.

De provincie Noord Holland heeft het voortouw genomen bij het beschermen van Zaanse fabrieken. Landelijk is het Monumenten Inventarisatie Project een steun in de rug geweest. De voorbeeldfunctie van de restauratie van de rijstpellerij Mercurius door de provincie is erg belangrijk geweest. De woningbouwverenigingen hebben twee andere panden gerestaureerd. Mede hierdoor kregen lokale architecten en aannemers de kans om vertrouwd te raken met de restauratie en het hergebruik van oude fabriekspanden. Er kwamen ook marktpartijen die panden opkochten voor restauratie en hergebruik. Het hergebruik van de fabriek van Verkade is hiervan een goed voorbeeld.

In de loop der jaren is behoud en hergebruik van industrieel erfgoed steeds meer een normale zaak geworden. Het maakte het zelfs mogelijk dat erfgoedverenigingen voor behoud van Zaanse houten huizen en voor industriële gebouwen konden fuseren. Alleen de vereniging de Zaanse Molen is zelfstandig doorgegaan. Erfgoedverenigingen blijven een belangrijke rol spelen omdat ze kristallisatiepunten van deskundigheid en betrokkenheid vormen. Dit zijn zaken die bij de overheid niet meer in overmaat voor handen zijn. Zij blijven daarom onmisbaar bij het behoud van ons industrieel erfgoed. De Zaanwand in Wormer, de cacaooren van Pette, de zeepfabriek de Adelaar, en de gerestaureerde en hergebruikte fabrieken van Zwaardemaker, Verkade en Kamphuys en Polak & Schwartz dragen nu bij aan het imago en de identiteit van de Zaanstreek.

Van molenrijk tot Zaanwand

30 jaar industrieel erfgoed in de
Zaanstreek
Jur Kingma

650 industriemolens in 1930. Nu nog
11

Houten woningen: van krot naar paleis

Van 200 houten pakhuizen naar 12

Oude fabrieken; een rem op de
voortgang

De verdwenen Zaanwand in Zaandam.

De papierfabriek van Van Gelder
Zonen voor de sluiting.

Het avondrood van een papierfabriek.

Ontworpen in de 19de eeuw en Die
verborgene Vernuft. De 19de eeuw
ontdekt door de Avant-Garde

Met de Mercurius begon de Victorie

De Zaanwand

Ook marktpartijen kregen oog voor
hun industrieel erfgoed

De Adelaar:
Van zeepfabriek tot modecentrum

Zwaardenmaker, voor de ombouw tot
wooncomplex.

Van cacaooren tot kantoor.

Wonen in een geur- en
smaakstoffenfabriek.

Hergebruikt: Verkade

Nog in gebruik als fabriek:
De rijstpellerij van Kamphuis

